

Timmele kyrkogård

Kulturhistorisk inventering
Ulricehamns kyrkliga samfällighet
Ulricehamns kommun
Karin Lundberg
Västarvet, Kulturmiljö

VÄSTRA
GÖTALANDSREGIONEN
VÄSTARVET

Timmele kyrkogård

Kulturhistorisk inventering

Ulricehamns kyrkliga samfällighet

Ulricehamns kommun

Västarvet, Kulturmiljö

Författare Karin Lundberg

Grafisk form Gabriella Kalmar

Layout och teknisk redigering Lisa K Larsson och Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foton tagna av Karin Lundberg. Framsidans foto visar Timmele kyrka och baksidans en stavkorshäll från 1100-talet.

Tryck Bording AB, Borås 2013

Västarvet

Edsvägen 1B

462 35 Vänersborg

tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19

www.vastarvet.se

Förord

Denna kulturhistoriska inventering av gravvårdarna på Timmele kyrkogård har utförts av Västarvet under år 2012 på uppdrag av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Rapporten innehåller rekommendationer för de kulturhistoriskt intressanta gravvårdarnas bevarande, vård och utveckling. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, och av länsstyrelsen och Västarvet vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget.

Timmele kyrkogård är ett värdefullt arv. Genom att underhålla den väl kan den bli en välvårdad gåva att överlämna till kommande släkten.

Lödöse, 2012-10-15

Karin Lundberg

Innehåll

Förord.....	3
Inledning.....	6
Innehåll.....	6
Metod och bedömning.....	6
Kyrkogården – ett levande kulturarv.....	6
Kyrkogårdarnas utveckling under 1 000 år.....	6
Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet.....	6
1700- och 1800-talen.....	7
1900- och 2000-talets kyrkogårdar.....	8
Lagstiftning.....	9
Generella krav.....	9
Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats.....	9
Riksantikvarieämbetets rekommendationer.....	10
Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar.....	10
Kyrkogårdens naturmiljö.....	11
Skötselråd.....	11
Bergarter.....	11
Allmänna åtgärder.....	11
Mekaniska skador.....	12
Rengöring.....	12
Biologisk påväxt.....	12
Alger.....	12
Mossor och gräs.....	12
Lavar.....	12
Förebyggande åtgärder.....	13
Rengöring.....	13
Kemiska skador.....	13
Stearin och sot.....	13
Järn- och kopparmissfärgning på sten.....	13
Förebyggande åtgärder.....	13
Rengöring.....	14
Graffiti och klotter.....	14
Förebyggande åtgärder.....	14
Symboler – ikonografi.....	14
Gravvårdarnas symboliska utformning.....	14
Djursymboler.....	14
Symboler från växtriket.....	15
Ljuset och elden som symboler.....	15
Föremål som symboler.....	15

Himlakroppar.....	15
Kristna symboler.....	15
Timmele kyrkogård ur ett historiskt perspektiv.....	16
Timmele socken.....	16
Översiktlig historik över kyrkan.....	19
Kyrkogårdens historia.....	20
Timmele kyrkogård idag.....	20
Allmänt.....	20
Kyrkogårdens avgränsning och disposition.....	21
Gravårdarna.....	22
Äldsta delen.....	22
Östra delen.....	23
Norra delen.....	23
Vad gravårdarna berättar om bygden.....	23
Kyrkogårdens karaktäristik och prägel i sammanfattning.....	26
Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling.....	27
Allmänt om urvalet.....	27
1. Gravårdar med mycket höga kulturhistoriska värden.....	27
2. Gravårdar med höga kulturhistoriska värden.....	27
3. Gravårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända.....	27
Kriterier för återanvändning.....	27
Riktlinjer för vård av murar och grindar.....	27
Käll- och litteraturförteckning.....	28
Tryckta källor.....	28
Otryckta källor.....	28
Arkiv.....	28
Källor från Internet.....	28
Muntliga.....	28
Bilagor.....	29

Inledning

Västarvet rekommenderar att denna inventering antas av kyrkonämnden i Ulricehamns kyrkliga samfällighet, då det är av största vikt att riktlinjerna efterlevs och följs upp. Det är också viktigt att de gravvårdar som anses ha mycket höga kulturhistoriska värden (grad 1) antingen skrivs in i inventarieförteckningen, alternativt att listan biläggs inventarieförteckningen, om kyrkoantikvarisk ersättning för till exempel konservatorsinsatser ska kunna komma i fråga.

Inventering och rapportskrivning har utförts av Karin Lundberg. Kapitlet om kyrkogårdens historia har författats av Carina Carlsson. Lisa Molander har skrivit om lagstiftning, skötselråd för gravvårdar och symboler.

Innehåll

Rapportens första del består av en historisk tillbakablick, därpå följer lagstiftning och skötselråd för gravvårdarna. Sedan kommer ett kapitel om Timmele socken genom tiderna och en beskrivning av kyrkogården så som den ser ut idag och dess historia. Gravvårdarnas karaktärer beskrivs, därpå följer riktlinjer för gravvårdarnas skötsel samt en förteckning över samtliga utvalda gravvårdar.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av alla gravvårdar, sökning i arkiv och litteratur, samtal med kyrkogårdspersonal samt rapportskrivning.

Inventeringen av gravvårdarna har varit selektiv, vilket innebär att endast de gravvårdar som bedöms besitta kulturhistoriska värden har dokumenterats och beskrivits. Med dokumentation åsyftas fotografering samt beskrivning av utseende och inskription, där texter varit läsbara. Samtliga fotografier är tagna av Karin Lundberg, där ingen annan anges.

Viss personhistorisk inventering av gravvårdarna har gjorts med hjälp av Timmele hembygdsförening som har tillfört värdefulla kunskaper om de människorna som ligger begravda.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs, växtligheten förnyas och nya

gravkvarter tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden. Kyrkogårdarna anses utgöra en helt omistlig del i det svenska kulturarvet. De ingår i det stora kyrkliga kulturarv som Svenska kyrkan ansvarar för.

Alla begravningsplatser som tillkommit före år 1940 skyddas liksom kyrkorna av kulturminneslagens fjärde kapitel. De får inte ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Mer om de lagar som gäller på begravningsplatsen finner du på sidan 13.

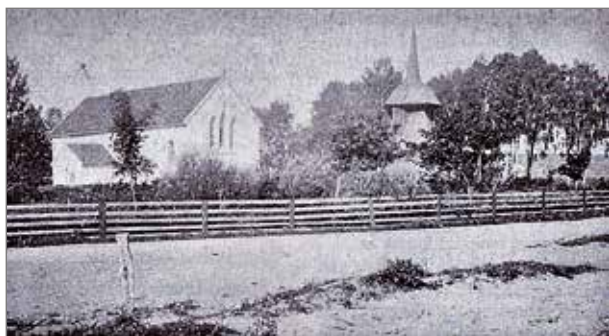
Kyrkogårdarnas utveckling under 1 000 år

Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet

Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremering som begravningsmetod, och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården.

Man vet inte särskilt mycket om hur kyrkogårdarna såg ut i äldre tider. Förmodligen var de från kristnandet och under flera århundraden framåt oansenliga och mest liknande ängar med enstaka uppstickande gravmonument. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad i trä med tak av träspån och i senare tid kallmurad i sten. Att gravar kunde överbryggas med små hus av trä så kallade stupor är känt från avbildningar från 1600-talet. I Timmele kan man läsa i kyrkoprotokollen från början av 1700-talet att ”husen över gravarna skola rivas ned och borttagas” Hur dessa såg ut i Timmele vet man inte men det skall finnas ett bevarat i Pajala i Norrbotten numera ensamt i sitt slag.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och i slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Wasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar

På det äldsta kända fotot från Timmele kyrka ser man att inhägnaden var i trä.

och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att vården av kyrkogårdarna i de flesta fallen försumrades ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummet som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatsen. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förses med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid

efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. På äldre kyrkogårdar kan man hitta svampformade så kallade gravskillnadsstenar som markerade olika gårdars gravrättsinnehav på kyrkogården. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar. Längst ut på kyrkogården och långs med muren fick de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade ”självspillingarna” som tagit sina egna liv.

Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog, och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav. De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

År 1815 beslutades det att begravingar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindu-

I Timmele domineras trädkransen av björkar och lönnar.

strin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädrader och -kransar.

Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har fått sin huvudsakliga form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa arkitektoniska avgränsningar mellan gravarna.

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast mar-

Gravstenar på sydvästra delen av Timmele kyrkogård. Stenarna, som härstammar från 1990- och 2000-talet är låga och på tids- typiskt vis ofta assymetriska och med personlig dekor.

kerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kremas efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering. Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Lagstiftning

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I kulturmiljölagens 4 kapitel (se nedan) finns särskilda be-

stämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa så kallade kyrkliga kulturminnen är oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap. 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap KML innebär i korthet att kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, dvs de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen (KML 4 kap. 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och

kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar, men även ansvar för att förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt Plan- och bygglagen för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML.

Utöver KML och begravningslagen är det Riksantikvarieämbetet som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (Förordning (1988:1088) om kulturminnen m. m. 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- Borttagande eller genomgripande ändring av hägnad.
- Ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,
- Ändring av inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov.
- Ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär.
- Större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen.
- Ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning.
- Åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kring gravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd inför fällning av träd i trädkransar inom kyrkogården, ändring eller borttagande av murar, gångar etcetera.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, det vill säga de små förändringar som sker kontinuerligt under en längre tid och som så småningom

åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt, planerat förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har till uppgift att ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Dessa rekommendationer är inte klara i skrivande stund, men det finns ett antal publicerade artiklar i ämnet. I Kulturmiljövård nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel "Kyrkogården idag och imorgon" skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är det viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karaktären och att nya gravar måste anpassas till det "gamla mönstret" (s. 12). Även Kulturmiljövård 2/2003 ägnas till stora delar åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar

Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länsstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (begravningslag 7 kap. 28 §, se nedan). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (begravningslag 7 kap. 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap. 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier.

Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap. 10 §). När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:

- För att avyttra en gravvård.
- För att föra av den från förteckningen.
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget tillstånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.
- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap. 9 §).
- Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp gravvårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhansynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att erfarna personer anlitas för besiktningar och ändringar.

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och till exempel stengärdesgårdar, kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap. 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, till exempel alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, se nedan).

Skötselråd

Kulturminneslagen säger att såväl kyrkogården som helhet och enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller försvansas. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt.

Syftet med alla åtgärder på en gravvård är givetvis att förlänga gravvårdens livslängd. Därför är det viktigt att vården anpassas till gravvårdens karaktär. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som minskar risken för skador orskade av påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Det är med andra ord viktigt att de spår som tiden lämnat efter sig bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än 100 år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för reparationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och marmor vittrar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Gravstenar från 1800-talets mitt och tidigare är med få undantag huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna. I sällsynta fall förekommer också gravanordningar som gjutits i betong.

Allmänna åtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Enkla åtgärder som betyder mycket

för gravvårdarnas bevarande är att dels vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada, och att markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållar.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från hållar och tumbor, sopa bort löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hållar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats. Graffiti är lättare att få bort när skadan är färsk.

Mekaniska skador

Förankringsjärn som rostade är en vanlig orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för framför allt tumbornas och hållarnas fortlevnad på kyrkogårdarna, men är också viktigt ur säkerhetssynpunkt. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravfirmor etc.

Sättningar på tumbor och liggande hållar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprätning av konstruktionen bör en konservator kontaktas om huruvida en fuktspärr skall placeras under sidohållarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt värdefullt. Rengöringen bör istället ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief, och för att förlänga livslängden på gravården.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp

bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våtrengöring gäller att man ska använda rikligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider, etc.) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att ta bort olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som misspydande och kan göra inskriptioner svårästa. Vissa lavar är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp yt-skiktet och får mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jod kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fukt fickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nytillväxt inom ett par års tid.

Kraftigt lavangripen sten gravnummer 83/Kv.4. Lavar som dessa är svåra att få bort på djupet utan att stenen skadas.

Förebyggande åtgärder

Biologisk påväxt kan minskas om stenen regelbundet borstas ren från jord, sand, skräp och nerfallna löv. Träd och buskar som skuggar bör hållas efter då skuggan men även saven och sockret som droppar från vissa träd kan ge en gynnsam miljö för mikroorganismer.

Rengöring

Lämpligast är att rengöra sten från biologisk påväxt under tidig vår och sen höst. Under dessa tider är speciellt lavar aktiva och växer och är därför mjukare och lättare att ta bort. Rengör dock aldrig stenar med vatten vid risk för frost eftersom det kan ge upphov till frostsprängningar.

Hårda stensorter som granit kan rengöras med högtryckstvätt men endast där inte förgyllning och dekorationer eller redan skadade partier kan skadas.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka borstar användas. För att öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och riklig vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av erfarna hantverkare eller stenarbetare. Vårdar med mycket höga kulturhistoriska värden bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna så kallade gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (exempelvis att statyer får svarta ögonhål och svarta ”slöjor” under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlämnas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge sotränder och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte kan välta. Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synligt stearin skrapas bort med plast- eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan sugas upp med läskpapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp med läskpapper. Sotränder avlägsnas torrt med suddigummiliknande produkter i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metaller oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framträder tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen.

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras först efter samråd med konservator. I vissa fall måste rengöringen utföras av konservator, särskilt när vårdens kulturhistoriska värde är högt.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch innehållande mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas före saneringen för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klotret. Polerade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Symboler – ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C., 1995, Symboler: en uppslagsbok, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm
- Dahlby, Frithiof, 1963, De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm
- Kilström, Bengt, I., 1983, Bild och symbol i Guds hus, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare: sanningens stödjelpelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödsymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvården är utformad som en ek: styrka och uthållighet.
- Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum eller framför en gård för att skydda den för olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr: mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster: nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva: den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.

- Bi: hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk: symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.
- Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fångelse.
- Orm: vishetssymbol
- Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven: en evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek: symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten: fruktbarhetssymbol
- Ros: Kristus och hans dygder.
- Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan: uppståndelsesymbol

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan: neråtvänd symboliserar den livets utslocknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Föremål som symboler

- Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öpp-

ningen uppåt symboliserar den helvetet.

- Kalken: symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.
- Krona: livets krona, tillsammans med palmbladet (segerns palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet: symbol för Kristi kyrka: Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.
- Timglaslet: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet
- Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.
- Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen: symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna: exempelvis morgonstjärnan: En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset: segerkorset.
- I. N. R. I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.
- Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på golgata: död.

Kristusmonogram:

- IHC/IHS: Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som: I(esus) H(ominum) S(alvator): Jesus människornas frälsare, eller

- I(n) H(oc) S(igno vinces): i detta tecken skall du segra, eller
- I(n) H(oc) S(alvus): i detta finnes frälsning.
- I(esus) H(omo) S(anctus): Jesus den heliga människan.
- I(esum) H(abemus) S(ocium): vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)
- I C: J(esu)S
- I R: Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- I S: Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.
- Pentagram: med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avväjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.
- Ring: världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten: antalet tre står för treenigheten exempelvis tre cirkelbågar som skär varandra heter trinitas: trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen: skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.

Timmele kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Timmele socken

Timmele socken är belägen i Ätrands dalgång mellan Dalums socken och Ulricehamn. På ömse sidor om den uppodlade dalgången höjer sig skogsklädda kuperade bergsområden. Trakten kring Ätrådalen och Åsunden har varit bebodd mycket länge. I Knape mellan Timmele och Nöre byar hittade man i samband med en arkeologisk

undersökning på 1970-talet flera gravar och resterna av en boplats. Där har människor bott och verkat under såväl stenålder och bronsålder som vikingatid. Lämningar från järnåldern är det gott om i trakten, främst i form av gravhögar och stensättningar som ligger enskilt eller på gravfält. Förmodligen låg dåtidens boplatser nära gravfalten. Fornåkrar avdelade med stensträngar och områden med röjningsrösen finns också runt om i trakten och är rester av forna tiders åkerbruk.

Norr om Timmele kyrka, i anslutning till det gamla vadstället över Ätran, finns landets bäst bevarade hålvägar, det vill säga ridvägar som blivit djupa sänkor genom århundradens användning och erosion. Ridvägar, eller ”röjda vägar”, finns i mängd i Ätrands dalgång och har namngett Redvägs härad.

Socken har medeltida ursprung. Timmele kyrka och kyrkogård uppfördes sannolikt i mitten av 1100-talet och det fanns troligtvis en ännu äldre kyrka här innan, byggd av trä. Kyrkan var nog inte allt för stor för det var bara fyra byar som ingick i socknen; Annestorp, Lena, Nöre och Timmele. Efter reformationen införlivades Bjättlunda och Vängs socknar till Timmele socken. Kyrkan blev då för liten och man byggde till det som kom att kallas för bakkyrkan 1550.

Älvsborgs regemente hade sin första fasta övningsplats under åren 1685–1770 på Timmele hed. En av de forna cheferna för ”Redvägs Compagnie af Kongl. Älvsborgs reg:te” greve Hans Frölich ligger begravd på Timmele kyrkogård liksom kaptenen Westfeldt som dog 1892. Båda dessa kaptener bodde fram till sin död på Ekarp, ett av de hemman som efter indelningsverket 1681 blev kaptensboställe.

Inom socknens gränser har det funnits flera frälsehemman men endast tre fick säterifrihet. Ett av dessa; Brostorps säteri har bebotts av mer eller mindre kända släkter sedan mitten av 1600-talet. En av de mer kända är riksdagsmannen och direktören O.P. Rylander som från mitten av 1800-talet bodde där. Han vilar i en av de pampigaste gravvårdarna på Timmele kyrkogård tillsammans med bland annat sin fru Gustafva.

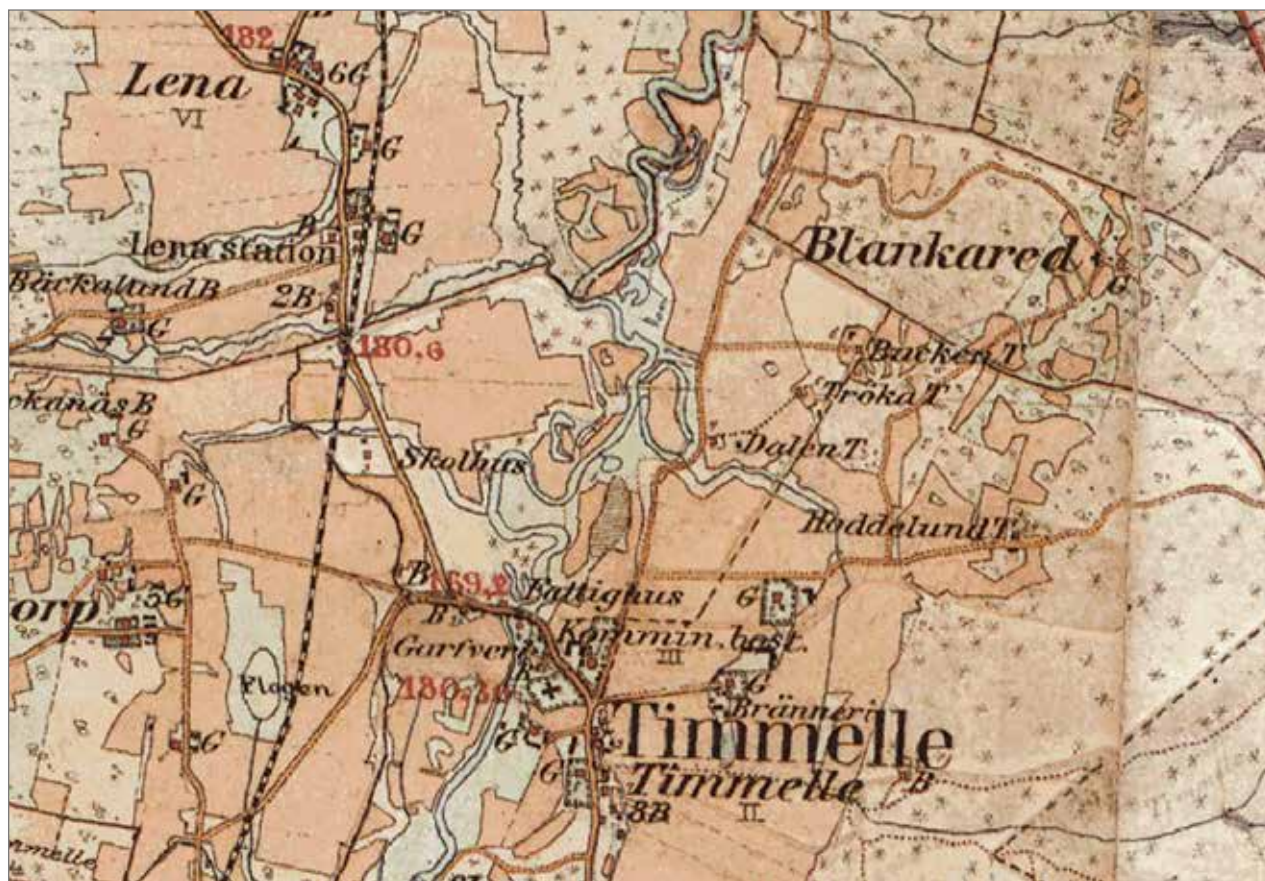
Timmele var en viktig knutpunkt mellan Ätrastigen och en av huvudvägarna mellan Jönköping och Göta älvs mynning. Allt sedan 1600-talet hade Timmele haft fast tingsplats för Redvägs härad och en gästgivaregård har funnits här åtminstone sedan 1630-talet enligt hembygdsföreningen. Delar av dagens gästgivaregård som idag ägs av hembygdsföreningen är uppförd 1790. Kring kyrka, tingsplats och gästgiveri växte så sockencentrat fram under 1800-talet. Här gick landsvägen tätt förbi, här fanns sockenmagasin, prästgård, fattighus, bränneri och så vidare.

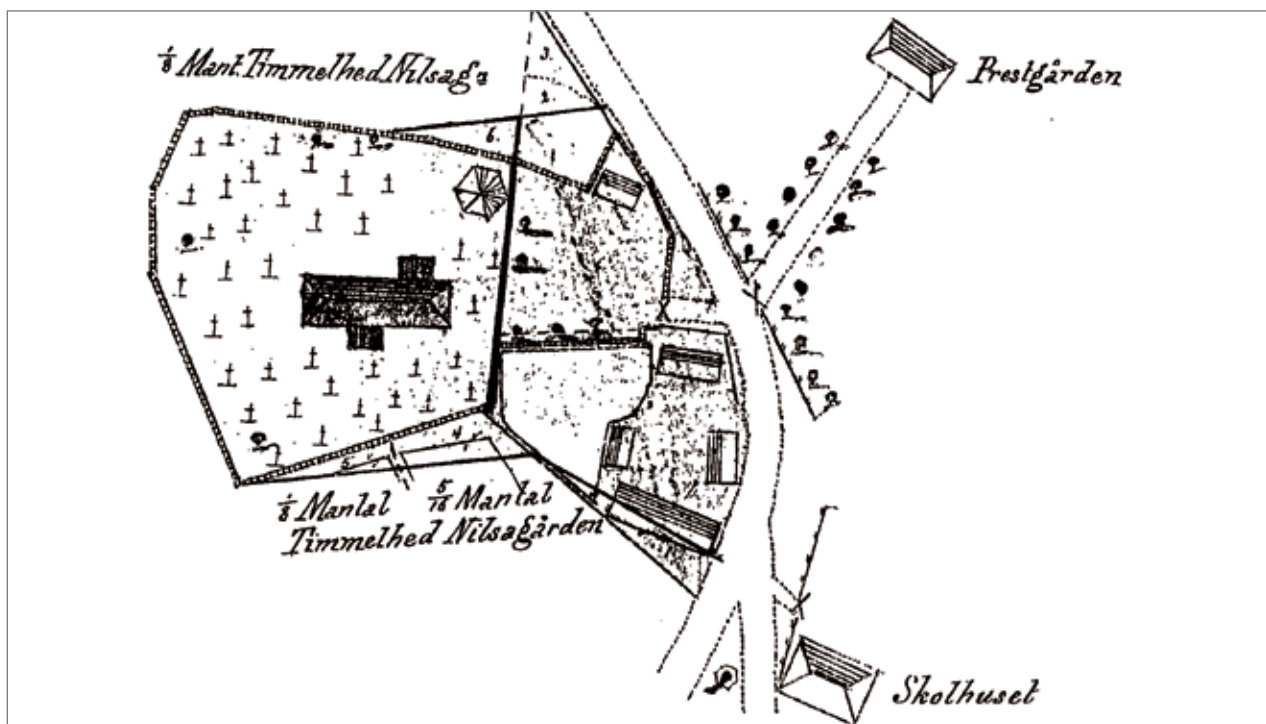
Hålvägarna i Timmele strax norr om kyrkan.

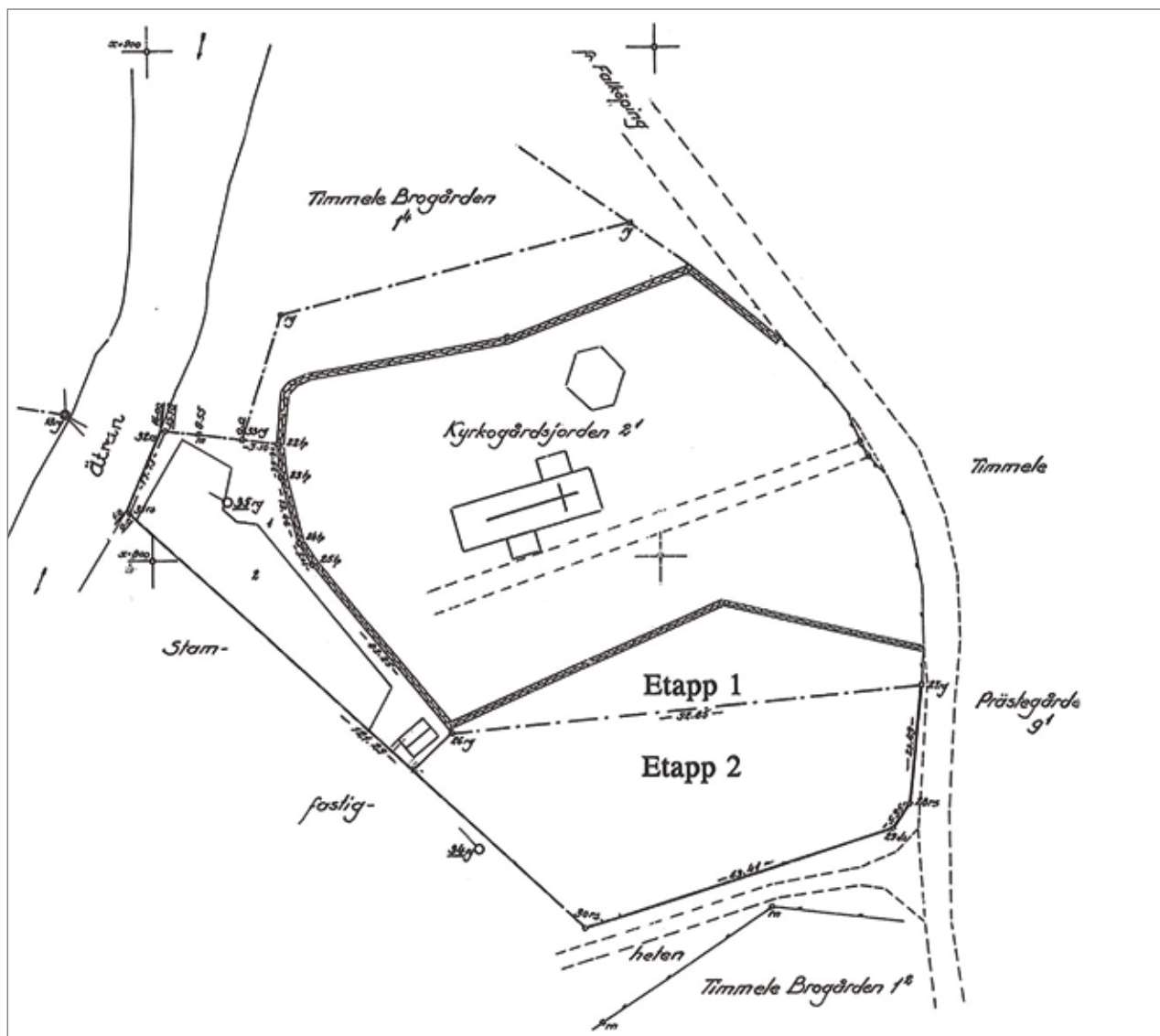
Timmele kyrka. Foto: Sanfrid Welin 1895.

Karta 1. På den ekonomiska kartan från 1890 återfinns både det "gamla" sockencentrat runt kyrkan i Timmele samt det "nya" runt Lena station. Ekonomisk karta Fältmätt på 1890-talet.

Karta ritad 1873 ur "Timmele kyrkas historia".

Karta från 1946 som visar kyrkogårdens utvidgning i två etapper åt söder.

När den första smalspåriga järnvägen drogs fram utmed Äträdalen på 1870-talet så anlades en järnvägsstation i Lena, grannbyn i norr. Stationsnamnet blev därför Lena. Där växte så småningom ett samhälle fram under 1900-talet med villabebyggelse och industrier. Skolan flyttades också närmare Lena. Den smalspåriga järnvägen från 1876 breddades 1906 då västra centralbanan drogs fram och ett nytt stationshus byggdes. Samhället, som 1917 ändrade namn till Timmele, på grund av att många andra platser hade samma namn, övertog då rollen som socknens centrum.

Riksväg 46 genom Timmele är idag den viktigaste trafikleden utmed Äträdalen och från Timmele strålar vägar ut mot Ulricehamn, Falköping, Borås och Värmdö.

Efter kommunreformen 1862 bildades Timmele

landskommun som efter 1952 uppgick i Redvägs landskommun. Sedan 1974 har Timmele uppgått i Ulricehamns storkommun

Översiktlig historik över kyrkan

Timmele kyrka ligger i Ätrands dalgång. Kyrkplatsen har ett framträdande läge i en samlad kyrkby söder om stationssamhället Timmele. Till kyrkomiljön hör prästgård och en välbevarad gästgivargård från slutet av 1700-talet som understryker platsens betydelse. Timmele kyrka är till sina äldsta delar från 1100-talet och tillkom efter mer än en hundraårig missionsperiod. Den romanska sandstensomfattningen ovanför vapenhusets inre portal med mansansikten och tympanon har gjort en datering till 1100-talets mitt. Säkert fanns en träkyrka här innan.

Timmele kyrka och kyrkogård fotograferade från ovan år 1935.

Kyrkan har tillbyggt åt både öster och söder. Omkring 1550 tillbyggdes den åt väster med en så kallad bakkyrka som ersättning för de två annexkyrkorna i Bjättlunda och Vång som då raserades. År 1798 revs det betydligt smalare medeltida koret och ersattes av ett fullbrett rakslutet kor. Samtidigt tillkom de för tiden ovanliga spetsbågiga korfönstren.

Den långsmala, ljusa och harmoniska interiören präglas av 1900-talets renoveringar med öppen bänkinredning från 1929, altaruppsats av Bo Beskow och delbar altarring från 1954. Från 1880-talet finns en kraftigt ombyggd predikstol och ett dekorerat läktarbröst. Det välvda brädtaket härrör från 1798. En tillbyggnad av kyrkan gjordes i väster år 1989–1990. Tillbyggnaden gjordes något smalare och lägre än själva långhuset.

Kyrkogårdens historia

Kyrkogårdsanläggningen har medeltida ursprung. Kyrkogården var fram till 1873 ganska liten men utvidgades mot öster till nästan dubbla storleken. Det skedde i etapper från 1873 till 1923. Gamla gränsen mot söder markeras idag av en halvmeters nivåskillnad.

Här utvidgades kyrkogården i två omgångar, dels 1942 och dels 1946. År 1951–52 byggdes stenvuren ut vid såväl södra som östra sidan då all sten från äldre kyrkbalkarna lär ha återanvänts. Samtidigt fick de av smeden S. A. Larsson tillverkade grindarna den placering de har idag. År 1971–72 invigdes urnlundan och år 1979–80 byggdes servicebyggnaden och garaget. Under hösten 2004 anlades en askgravplats för urngravar på den södra delen av kyrkogården i form av tre gamla portstenar.

Timmele kyrkogård idag

Allmänt

Timmele kyrkogård ligger på fastigheten Timmele 23:1. Begravningsplatsens yta omfattar drygt 1 hektar. I skrivande stund finns det 843 gravplatser i gravregistret varav 491 är upplåtna idag. 352 är ej upplåtna. Dessutom är elva stycken gravplatser borttagna. Under år 2010 genomfördes totalt fjorton gravsättningar på Timmele kyrkogård. Sju av dessa skedde genom urnbegravning, och sju genom kistnedsättning. För 2011 var siffrorna tre urnbegravningar och sex kistnedsättningar. Dessa

Smidd grind från 1888 vid den östra entrén.

Askgravplats.

siffror gäller den 2012-08-30. Siffrorna ändras hela tiden, då nya platser upplåts och vissa återlämnas.

Kyrkogårdens avgränsning och disposition

Timmele kyrkogård består av en närmast kvadratisk kyrkogård som sluttar åt väster och svagt åt söder. Kyrkogården utvidgades åt öster 1924 och åt söder 1946–52. Kyrkogården omges i söder och öster av en kallmur av gråsten från 1952. Längs murpartierna löper en trädrad av främst björkar men även en del lönnar. Mot norr avgränsas kyrkogården av stora lövträd som avskärmar mot industriområdet. Mot väster sluttar marken ner mot en parkering som man når via trappor.

Kyrkan ligger i den nordöstra delen av kyrkogården. Utöver kyrkan finns i nordost en klockstapel, personalbyggnad och garage. I den östra muren finns en smidd pargrind, vilken bär årtalet 1888, och samtida grindstolpar av granit med fasade hörn och rundat krön. I den sydöstra ingången finns en smidd pargrind från 1940-talet och grindstolpar av järn.

Kyrkogården genomkorsas av rätvinkliga grusgångar. Öster om klockstapeln ligger en rund urnlund från 1972 med låga lövhäckar. Gravarna ligger i nord-sydliga rader och kantas i öster av rygghäckar. Direkt söder om kyrkan är en mindre platå med gravar från förra sekelskiftet. Denna utgör resterna av den äldsta kyrkogården, i vars södra ände växer några äldre lövträd.

Söder om denna platå ligger den s.k. nedre kyrkogården. Den tillkom mellan åren 1946 och 1952. Här finns såväl kistplatser som urnplatser samt en askgravplats. Askgravplatsen består av tre gamla portstenar som man har ställt i en formation med planteringar runt om. I mitten står en behållare för blommor.

En grusad gång löper runt hela området samt att den delar av området i fyra delar. I korsningen mellan

Den nyare delen av kyrkogården sett från norr.

De äldsta gravvårdarna är placerade närmast kyrkan, foto från sydväst.

Timmele kyrkogård. Kartan upprättades 2012 av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

grusgångarna finns häckar och planteringar. Entré till denna del kan även ske genom den smidesgrind som finns längst i söder. Alla gånger på kyrkogården är grusade förutom den som leder från parkeringen i öster fram till kyrkporten och sakristian som är asfalterad.

Gravvårdarna

Äldsta delen

Gravvårdarna på den äldsta delen av kyrkogården, söder om kyrkan härstammar från mitten av 1600-talet fram till idag med tyngdpunkt på perioden 1920 till och med cirka 1950. Området ger ett blandat intryck med höga obeliskliknande anläggningar, enstaka grusgravar, samt några lägre anläggningar. Vårdarna är placerade i nord-sydliga rader.

Strax intill kyrkväggen i söder finns tre stycken äldre liggande gravhällar från mitten av 1600-talet. En av dessa är en porträttgrav som avbildar en kvinna och en man. De andra är svärtydda men en är daterad till 1659. Söder om kyrkan finns ytterligare två liggande hällar, varav den ena är daterad till 1684.

Närmast kyrkan öster om vapenhuset finns de äldsta gravmonumenten utplacerade. Det äldsta monumentet

är en tidigmedeltida stavkorshäll från 1100-talet som är registrerad som fornlämning.

De har fått sitt namn efter det reliefhuggna korset vars stam löper över hela hällens längd. I Västergötland återfinns cirka 90 hällar varav sex finns i Ätradalen.

I Timmele finns också några märkliga kalkstensvårdar de så kallade svampstenarna. Svampstenarna är utformade som svampar och har oftast änglahuvuden uthuggna i relief i mitten av hatten. I Timmele är de sju till antalet varav fem har änglahuvuden uthuggna. De är placerade intill stavkorshällan på den södra sidan av kyrkan. Svampstenarna uppträder endast i övre Ätradalen mellan Ulricehamn och Falköping och man har hittat sammanlagt 18 stycken. De som har gått att datera är från mitten av 1600-talet.

Gravhällarna och gravmonumenten har i samband med denna inventering blivit numrerade med förledet INR i förteckningen och inritade på gravkartan.

Östra delen

Den östra delen består av fyra delar som delas av med grusgångar i nord-sydlig riktning. De äldsta gravvårdarna är placerade närmast korset och är i huvudsak prästgravar. Längre mot öster finns ett sammanhäng-

Stavkorshäll från 1100-talet.

ande område med grusgravar från i huvudsak tiden mellan 1930 och 1950.

Norra delen

På landsbygdskyrkogårdar är de äldre gravvårdarna ofta resta över den jordägande befolkningen under 1800-tal och tidigt 1900-tal. De som inte ägde någon jord, fattiga, kvinnor, ensamstående med eller utan barn är väldigt osynliga på kyrkogårdarna. De som inte hade råd att köpa en grav fick då bli begravda på allmänna områden, s.k linjegravar eller frigravar. Gravarna markerades ofta med ett träkors eller ett bräda.

Området norr om kyrkan kan indikera att detta var en allmänning. Här finns ett område med flera enkla gravvårdar glest utplacerade med stora tomma ytor som indikerar att här kan ha funnits gravvårdar av trä som ruttnat bort. Gravvårdarna består av enkla, låga

De s. k. svampstenarna är daterade till mitten av 1600-talet.

Område norr om kyrkan.

och kvadratiska stenar med få eller ingen dekor, många med liknande utformning.

Vad gravvårdarna berättar om bygden

Gravvårdarna på Timmele kyrkogård berättar sammantaget en rik historia om trakten, dess invånare och näringar under de senaste århundradena. Via gravvårdarnas inskriptioner skildras såväl samhällets utveckling och struktur som olika stilinfluenser genom tiderna. Samtidigt är bilden av samhället väldigt skev eftersom den i stora delar endast visar på historien för dem vars efterlevande hade råd att resa en gravvård. Det var först mot 1900-talets mitt som i stort sett alla hade råd att skaffa en gravsten, före dess markerades gemene mans grav i regel endast med en gravkulle eller sandad yta, ibland planterad med någon perenn som till exempel

I grav nr 57/1 vilar bleckslagaren Oscar Claesson. Tillverkning av bleckkärl kom under senare delen av 1800-talet att koncentreras till området öster och norr om Ulricehamn.

En av de äldsta gravvårdarna på kyrkogården är från 1624. Här vilar kyrkoherde Andreas Laurentius.

Grav nr 21/4. En av flera gravvårdar med inskriptionen hemmansägare.

Grav nr 17/2. En av få gravvårdar med kvinnlig titel; lärarinnan Mathilda Hagqvist.

Grav nr 58/3 Päkostad gravvård med smidesstaket. Den enda kvarvarande på Timmele kyrkogård.

Den enda gravvård som knyter an till Timmeles betydelse som stations-samhälle; stationsinspektören J. A. Pettersson grav nr 15/2.

Syskonen Gustafsson donerade altartavlan av Bo Beskow till församlingen, gravvården är utvärderad av hembygdsföreningen. Grav nr. 65/3.

Friherre Carl D'Albedyhll föddes 1832 och dog på Brostorps säteri 1898. Grav nr. 10/2.

vintergröna. Merparten av 1800-talets och det tidiga 1900-talets befolkning har inte lämnat något bestående alls efter sig i form av inskriptioner på stenar och kors. Detta gäller särskilt kvinnor, barn och mindre bemedlade ur de lägsta sociala klasserna såsom torpare och backstugusittare.

Antalet äldre gravvårdar från 1800-talet och tidigare är förhållandevis ganska stort på Timmele kyrkogård. De äldsta betitlade gravvårdarna har huvudsakligen koppling till kyrkan; Kyrkoherden, Kyrkovärden samt till Timmele som före detta militär övningsplats; Captenen, Riddaren

Timmele har varit, och är i viss utsträckning fortfarande, en trakt med tydligt agrar prägel. En av de vanligaste titlarna som omnämns på kyrkogårdens gravvårdar är Hemmansägaren. Timmeles betydelse som stationsort och dess koppling till järnvägens framdragande genom socknen och som kom att betyda mycket för samhällets framväxt, har inte fått något stort genomslag på kyrkogården. Det finns enbart en gravvård som går att härröra till järnvägen eller stationen på kyrkogården; Stationsinspektören

Rätts- och militärväsendet företräds på kyrkogården av titlar som Nämndemannen och Fanjunkaren och utbildningsväsendet i sin tur genom Folkskolläraren. 1900-talets industrialism speglas genom titlar som till exempel Handlanden och Fabrikören. Skråsamhället representeras av titlar som Målarmäster, Smedsmäster, Skomakare och Bleckslagare.

Av de ovan nämnda titlarna och yrkena har väldigt få innehafts av kvinnor, vilket bekräftar bilden av en ojämslidd historia där kvinnor haft lägre utbildning och mindre framträdande positioner i samhället. Oftast går det att hitta en eller ett par gravvårdar med yrken som Barnmorskan eller Skolläraryrket på landsbygdens kyrkogårdar. På Timmele kyrkogård finns en gravvård över lärarinnan Mathilda Hagqvist från skolan i Timmele.

Många kvinnor fick under 1900-talets första hälft sin sista vila under gravstenar med helt korta inskriptioner som till exempel Alfred Nordlunds familjegrav, och har därmed inte lämnat några spår alls efter sig på kyrkogården ovan mark. Utöver ordet Familjegrav är traktens många gårdsnamn vanligt förekommande på gravvårdarna. Torp och gårdar med namn som Källeberg, Blankered, Svengården, Dalen får här sitt minne bevarat. Ordet Syskonen står också på många av stenarna.

Kyrkogårdens karaktäristik och prägel i sammanfattning

Timmele kyrkogård består av en närmast kvadratisk kyrkogård som är indelad i flera kvarter. Kyrkogården som har medeltida ursprung har utvidgats ett flertal gånger under åren men mest tydlig är utvidgningen åt söder som gjordes 1946–52. Åt öster utvidgades den 1924.

Närmast kyrkan finns en förhållandevis stor andel av äldre gravvårdar och gravhällar från 1600-talet fram till slutet av 1800-talet. Här finns såväl höga obeliskliknande anläggningar, enstaka grusgravar, samt några lägre anläggningar. Flera av de pampiga gravarna i söder är vända mot kyrkan. Intill södra kyrkväggen vid vapenhuset står en samling unika gravvårdar de så kallade svampstenarna från 1600-talet och en stavkorshäll från 1100-talet. Här finns också tre gravhällar från 1600-talet. Stavkorshällen är registrerad som fornlämning och därmed skyddad enligt kulturminneslagen.

Den norra delen av kyrkogården strax väster om klockstapeln visar spår efter den så kallade allmänningen eller allmänna varvet. Området består av glest placerade små, enkla gravvårdar med sparsam dekor eller ingen alls.

Den östra delen av kyrkogården byggdes ut under 1930–50-talet och har en mycket enhetlig karaktär med grusgravar och fyrkantiga gravvårdar i raka nordsydliga rader. Grusgravarna är inringade på gravkartan som ett område med bevarad karaktär.

Den södra delen av kyrkogården som kallas den nedre delen byggdes ut mellan åren 1946–1952.

Här finns kistplatser såväl som urnplatser samt även en askgravplats som invigdes 2004. Här är gravvårdarna i sten och på tidstypiskt vis låga eller liggande och ofta symmetriskt utformade.

Timmele kyrkplats ger ett helhetsintryck av en gammal sockenkyrkogård med förankring i det agrara kulturlandskapet med äldre byggnader som före detta gästgiveri och prästgård. Kyrkogårdsmurarna från 1940–50-talet, trädkransen, de välkrottade grusgångar som finns kvar samt smidesgrindarna är viktiga för kyrkogårdens karaktär. De unika gravvårdarna; stavkorshällen och svampstenarna är av mycket högt kulturhistoriskt värde samt även de liggande gravhällarna från 1600-talet. Gravvårdarnas utformning och inskriptioner med gårdsnamn och titlar återspeglar agrarsamhällets skilda verksamheter från främst 1800- och 1900-talet. Titlarna knyter an till tiden både som eget pastorat till den dominerande jordbruksnäringen samt även den roll som Timmele haft som militär övningsplats.

Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling

Allmänt om urvalet

Vilka gravvårdar har då ansetts besitta kulturhistoriska värden på Timmele kyrkogård? Urvalskriterierna framgår under rubrikerna nedan. I några fall har en av ett flertal likartade stenar valts ut som representant för en hel kategori stenar. De gravvårdar som föreslås bevaras har delats in i tre kategorier:

1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Till denna kategori räknas i princip alla gravvårdar som kommit till före år 1900, och gravvårdar som är av avgörande betydelse för kyrkogårdens karaktär som helhet. Här ingår också mycket ovanliga gravvårdar, gravvårdar som är av mycket högt konsthistoriskt intresse och gravvårdar med mycket speciella inskriptioner.

2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Kännetecknande för dessa är att de är betydelsefulla för helhetsmiljön, att de är tidstypiska och hantverksmässigt, tekniskt och/eller konsthistoriskt värdefulla. Här hamnar även gravvårdar med intressanta inskriptioner som även omfattar till exempel titel och/eller gårdsnamn.

3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända

Kriterierna för dessa är samma som för kategori två men där den mer kortfattade inskriptionen utan titel/yrke eller gårdsnamn föranlett möjligheten till återvinning.

Ett område där gravvårdarna har sammanhållen karaktär har ringats in på gravkartan (se bilaga 1). Detta innehåller gravvårdar med bevarade grusgravar. Gravvårdarna i detta områden ska bibehållas.

Kriterier för återanvändning

Återanvändning kan ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Nya inskriptioner bör utföras på ett sådant sätt att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende.

Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod.

I ”Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar” rekommenderas att en speciell symbol, till exempel recyclingpilarna, sätts på sidan av stenen för att markera att det är en gammal sten som återanvänts. I samma skrift står det också att ”Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra/disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården”.

Riktlinjer för vård av murar och grindar

Murar och grindar har endast besiktigats översiktligt. De har miljösäkapande värden och skall vårdas väl med sådana material och metoder att deras värden består. Murarna är överlag i förhållandevis fint skick. Om/när träden ska ersättas är det viktigt att de nya plantorna sätts på tillräckligt avstånd från muren, helst två meter eller mer.

Dubbelgrindarna i öster och söder är i gott skick och uppvisar väldigt få rostangrepp. Rost avlägsnas med hjälp av stålborste och rostskyddet bör bestå av mönja samt linoljefärg. Det rekommenderas att smidda och gjutna järnföremål som står utomhus underhålls med maximalt 8–10 års mellanrum. Fördelen med ett kontinuerligt underhåll är även miljömässig, för när blyhaltig mönja kommer i dagen ökar risken att den hamnar i naturen där den orsakar stor skada.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Aarsrud, C. Begravningskick och gravvårdar. Vad gravvårdar reflekterar och reflektioner kring gravvårdar. I: Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro. Västgöta-Dal 1995/96. s 193–230.

Berglund, I & Berglund, J. Kyrkogården – idag och imorgon, Kulturmiljövård 6/1989. Riksantikvarieämbetet.

Carlsson, A & Swedberg, M. Livets slut och sista vilan. Skara stiftshistoriska sälls-kaps skriftserie, nr 32. 2007.

Frälsegårdar i Sjuhäradsbygden E.E Malmgren 1961.

Kyrkogårdens gröna kulturarv. Stad & land nr 103/1992. Red: Bucht, E. 1992.

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. Centrala gravvårdskommittén. 2007.

Molander, L. Kyrkogårdarna i Norra Billings pastorat. Förslag till bevarandeplan för Säters kyrkogård. Västergötlands museum. 2007.

Natursten 6. Gravvårdar. I: Stenhandboken. 1986. Sveriges Stenindustriförbund.

Sörensen, A-B & Wembling, M. Minnenas trädgård - om kyrkogårdens form och växter. SLU.

Timmele kyrkas historia David Haldorsson.

Moviums skriftserie STAD & LAND, nr 173. 2008.

Otryckta källor

Arkiv

Kulturlagret, Vänersborg.

Antikvarisk-topografiska arkivet.

Källor från Internet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

<http://www.hembygd.se/timmele/> – Timmele hembygdsförening.

Muntliga

Intervjuer med Lars Neuman och Christer Ström, Timmele hembygdsförening samt Kent-Åke Claesson vaktmästare. Genomförda mellan juni - september 2012.

Bilagor

- Bilaga 1. *Bevarandeplan för gravvårdarna på Timmele kyrkogård.*
- Bilaga 2. *Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad I.*
- Bilaga 3. *Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad II.*
- Bilaga 4. *Relevanta lagtexter.*

Bilaga 1. Bevarandeplan för gravvårdarna på Timmele kyrkogård.

**Bevarandeplan för gravvårdarna på
Timmele kyrkogård
upprättad av Västarvet 2012-09-18**

Streckad markering – gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde

Grå markering - gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde

Inringat område - sammanhållet område med bevarad karaktär

Baserat på en karta upprättad av Ulricehamns kyrkliga samfällighet 2012-05-28

Bilaga 2. Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad I.

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanv.
	1A / 1		Gravhäll vid östra gaveln på kyrkan över kyrkoherden Andreas Laurentius död 1624	Inskription går ej att läsa	Lavangripen samt har en spricka mitt över		
	Mar-38/3		Grusgrav med stenram, hög grovhuggen rest sten med polerad framsida. Dekor i form av en pokal i relief placerad i en oval nisch. bibel-citat runt nischen, försänkt text	Anders Walther Andersson 12/7 1835-10/5 1923 Anna Kajsa Andersson 4/4 1811 -10/4 1900 Dottern Anna Charlotta 1871-1899 Gunnarstorp			Ja
	Mar-58/3		Grusgrav med stenram och smidesstaket. Hög rest grovhuggen obeliskliknande sten med svart polerad framsida. Mindre sten liggande framför, försänkt förgylld text	Carl Molander 30/7 1807-22/8 1866 Hans maka Maria Molander 5/4 1819 - 25/12 1897 N.A Molander 16/1 1839 - 19/7 1904 Hanna Molander 23/4 1843 - 22/2 1929 Adolf Molander 24/5 1873 - 6/2 1938 Rolf Molander 16/4 1934-26/4 2003 Skogsgården			
	Mar-61/3		Grusgrav med stenram och stolpar fastlänkade med grova kedjor. Hög obeliskliknande grovhuggen sten med polerad framsida. Försänkt text. Liggande sten framför	Riksdagsman Olof Peter Rylander 16/2 1819 - 23/10 1890 och hans maka Gustava Rylander 2/3 1823- 2/2 1902. Båda döda å Brostorp PG Kindlund 1820-1910 från Brostorp			
	Mar-71/3		Hög grovhuggen obeliskliknande sten med polerad oval textplatta med försänkt förgylld text. Dekor i form av en oval upptill	Direktören och riddaren Johan Olof Rylander Å Brostorp 11/2 1851 - Å Önnarp 28/11 1907 Ledamot af riksdagens I st Kamräre m.m. Sörjande maka reste vården	lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanv.
	2/10	1807	Hög smal hantverksmässigt gjord sten, lätt rödaktig, avskuren upptill med försänkt text	Här under hvilar Capitenen Öfver Redvägs kompani och Riddaren Greve Hans Frölich Född 1760 död på Ekarp 1807			
	15/9	1866	Halvhög rundad grovhuggen rest gravvård	Här vilar Anders Olofsson 1793-1866			
	INR 1		Stavkorshäll från 1100-tal placerad på den södra kyrkväggen				
	INR2		Sju st svampgravar av kalksten				

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanv.
	INR 3		Liggande häll, porträttgravhäll av en kvinna och en man				
	INR 4 och 5		Liggande häll den södra daterad 1659 IHS				
	INR 6		Liggande häll med vissa synliga dekorelement				
	INR 7		Liggande häll 1684				

Bilaga 3. Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad II.

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	1B / 1		Kors av svart diabas på sockel Försäinkt text på sockel	Kyrkoherde P.B.F Högberg Familjegrav Joh.3:16			
	1C / 1		Hög rest finslipad sten på sockel, dekor i form av en stiliserad tulpan på överstycket samt eklöv på sockel, försäinkt text	Gustaf Bergström22/2 1813-23/11 1879 Maria Svendsdotter25/9 1817 25/10 1870 "Så kärlek är den som ger men äfven genom tårar ler och hoppas än vid grafven" Till kära föräldrars minne av deras barn i Norra Amerika	Lavangripen	Rengörs med borste,såpa och mycket vatten	
	2/1		Halvhög rest fin-hyvlad sten med upphöjd text , dekor i form av ett kristus-monogram Chi	Kyrkoherde Wilhelm Öhlins familjegrav	Lavangripen	Rengörs med borste,såpa och mycket vatten	
	5/1	1935	Grusgrav med stenram med förhöjda hörn.Förgylld försäinkt text. Dekor i form av antika motiv som meander och palmettfriser och kolonner	Claes Sandberg 1890-1935 Hulda Sandberg 1890-1965			Ja
	14/1		Halvhög rest rundad grovhuggen sten Urhuggen textplatta med upphöjd polerad text	Handlanden Oscar M. Andersson1886-1938 Blankered			

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	22/1	1938	Halvhög rest sten med svart polerad textplatta. upphöjd svart text. Dekor i form av förgyllda facklor på sidorna samt kors	Målarmästare J.A Ahlqvist 23/4 1877-5/2 1943.Hustrun Hanna 25/6 1879-7/12 1965 Joh. 3:16			
	23/1		Vitt stenkors av marmor på sockel, upphöjd text, liten lig-gande gravvård framför	Karl Claesson 1881-1960 Hildur Claesson f. Sandahl 1888-1930 Stenstorp PS. 558 Berggren Rolf 1909-1991 Ingrid 1915-1990			Ja
	24.1		Stor grusgrav med stenram runt. Hög rest polerad sten upphöjd text. Dekor i form av ett kors med växtornamentik och blomkorgar längst ner	Salomon Bredth's familjegrav			Ja
	30.1		Grusgrav. Stenram runt med kulor i hörnen, medelhög rest sten med överstycke och v-luter på sidorna, svart polerad textplatta, försänkt text, dekor i form av en uppgående sol	Hiär vilar Johan Andersson 1866-1937 Hanna Andersson 1863-1940 Wilhelm Andersson 1860- 1946 St. Gunnestorp			Ja
	37/1		Grusgrav med stenram, medelhög rest sten med två lågre stenar på sidorna, polerad framsida och upphöjd polerad text. Dekor på överstycket i form av en rundbåge-fris	Aron Johansson Mellombacken Familjegrav	Lavangripen	Rengöris med borste, såpa och mycket vatten	

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtgärv
	38/1		Grusgrav med stenram, plattor i mitten, låg rest sten med polerad framsida och upphöjd polerad text. Dekor i sidorna i form av joniska kolonner överstycket pryds av en oljelampa och små blomkorgar	John R. Sandbergs Familjegrav Liggande gravar nedanför; John Erik 1929-1944 Ellen Maria Sandberg Född Bengtson 1888-1938			
	43/1		Grusgrav med stenram, låg rest sten med polerade sidor och upphöjd polerad text. Dekor i sidorna i form av kors, överstycket pryds av ett timglas med palmblad.	Johan Apelqvist 1867-1945 Augusta Apelqvist 1867-1947	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	Ja
	44/1		Grusgrav med stenram mot rygghäck. Finhyvlad halvhög sten med upphöjd text. Dekor i form av kors med växtornamentik	Kasper Max 1876-1948 Ida Max 1877-1969 Familjegrav			
	45/1	1949	Grusgrav med stenram, liten halvhög rest sten, otydlig text	Klara Johansson 1861-1949	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	Ja
	46/1		Grusgrav med stenram, halvhög rest sten Finhyvlad sten med svart polerad textplatta, försäinkt text, dekor i form av ett enkelt kors	Levin Johansson 1872-1948 Hans maka Odella 1880-1958			

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	47/1		Grusgrav med stenram, svart polerad medelhög rest sten med två smala stenar på sidorna. Dekor i form av strålkärl, stjärna och oljelampa på sidorna, försänt förgyllt text	Ivar Andersson familjegrav			Ja
	48/1		Grusgrav med stenram, fihylvad medelhög rest röd sten, försänt förgyllt text på polerad text-platta, klassicistisk dekor i form av pilstrar markerade med svart färg samt ett kors. Tre liggande gravar framför	Fanjunkare Joh. Enqvists familjegrav Knut 1904-1982 Agda 1912-1998 Svea 1902-1977			
	49/1		Grusgrav med stenram, fihylvad medelhög rest sten, upphöjd text på polerad framsida, klassicistisk dekor i form av pilstrar markerade med röd färg	Maria och Alfreds Anderssons familjegrav	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	50/1		Grusgrav med stenram, fihylvad medelhög rest sten omgiven av två låga stenar på sidorna, upphöjd svart text, dekor i form av ett timglas samt oljelampor på sidostenarna	Vlorum för syskonen Karl Apelqvist 1869-1946 Gottfried Andersson 1876-1958 Hanna Andersson 1871-1955	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	57/1		Medelhög rest sten med svart polerad framsida, samt en avlång smal sten bredvid, försänt förgyllt text, dekor i form av ett kors med tråd på sidostenen	Blecklagaren Oscar Claesson 1884-1948 maken Laurina 1883-1975			

Foto	Gravn/kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	60/1		Medelhög rest finhyvlad sten med svart polerad upphöjd text, dekor i form av pilast-rar på sidorna, en oljelampa längst ner och ett kors med eklöv på överstycket	Häradsdomaren R.V.O Karl Eklöf 1877-1960 Elisabeth Eklöf 1882-1968 Lena Gatugården			
	62/1		Medelhög rest finhuggen sten med upphöjd text. Dekor i form av pilastrar på sidorna samt kors	Fjärdingsmannen J.A Emilsson 1884-1955 Hustru Emma Sofia 1877-1952			
	2/2		Grusgrav med stenram, medelhög rest sten utan dekor försänkt text	Närmdenmannen Alexander Danielsson 1840-1903 Maria Kristina Danielsson			
	3/2		Grusgrav med stenram, finhyvlad rest medelhög sten med upphöjd text	Johannes Apelqvist 1827-1922 Johanna Elisabeth 1835-1911 Sv.Ps:488	lavangripet	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	5/2		Hög grovhuggen rest sten med polerad textplatta "papyrusrulle" försänkt text, dekor i form av rorsor och blad i relief	Här vilar Johan August oläslig text			

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	15/2		Hög rest finhuglad sten med upphöjd text dekor i form av ett kors	Stationsinspektören J.A Pettersson 1851-1927 Och hans maka Alida 1853-1905 Dottern Ingeborg 1890-1984			
	17/2	1916	Stenkors på hög sockel, svart ram runt sockeln, upphöjd text, dekor i form av strålande stjärna	Lärarinnan Mathilda Hagqvist 18 15/5 57 -19 7/3 16	lavangripet	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	21/2		Hög rest obeliskliknande sten med svart polerad framsida, upphöjd polerad text	Claes Bengtsson Fännarp 19/4 1858 - 23/9 1915 Hustrun Ida Bengtsson 26/12 1856 -12/7 1938 Dottern Estrid 14/2 1901-24/5 1988			
	25/2		Liggande finhuglad sten med upphöjd text och dekor i form av ett kors	Läraren och organisten Fritz Källberg 1872-1965 Sigrid Källberg f.Andersson 1877-1972 Fritjof Wilhelm Källberg 1904 -1915 Astrid Källberg f. Wickberg 1907-1999	Lavangripen och smutsig	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	27/2	1918	Hög rest grovhuggen sten med finhuglad oval textplatta med upphöjd text	Handlanden A.J Timell 1880-1918	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	28/2		Hög rest obeliskliknande sten med svart polerad framsida, försänt förgylld text, dekor i form av kors på överstycket med ornament i hörnen	Hemmansägaren August Larsson 1839-1932 Hustrun Johanna 1836-1928 Dottern Anni 1877-1918 Svensgården	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	29/2		Grusgrav med stenram, medelhög rest sten med upphöjd text	Godsägare Ragnar Brownalls Familjegrav	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	35/2		Medelhög bred sten med polerad svart framsida och upphöjd text, dekor i form av korlonner på sidorna	Handlanden C.G Johansson 1850-1930 Hustrun Hilma 1850-1931 Dottern Anna Nilsson 1839-1927 Sonen Artur Vilhelm 1885-1931 Nydal	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	36/2		Hög smal rest sten med svart polerad framsida, upphöjd svart text dekor i form av en uppgående sol och växtornamentik	Hemmansägare L.J Ekman 1858-1931 Hustrun Eva 1852-1928 Gårda			
	39/2		Grusgrav med stenram med förhöjningar i hörnen, medelhög rest sten med svängda sidostycken mot rygghäck, upphöjd text	Claes Edvin Andersson 8/1 1861-12/4 1945 Emma Cecilia Andersson 23/11 1860 - 4/11 1925 PS:480	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	ja
	69/2		Två halvrunda stenar bredvid varandra, polerade svarta framsidor upphöjd svart text, dekor i form av kors och voluter	Syskonen Adel Eriksson 1866-1942 Selma Eriksson 1863-1934 Ännagården Carl Eriksson 1860-1942 Hustrun Johanna 1858-1941			Ja

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	79/2		Medelhög rest finhyvlad sten med polerad svart framsida, upphöjd polerad text, dekor i form av slingrande bladverk	Smedsmästare August Fagerberg 1860-1940 Emilia Augusta 1857-1940			
	91/2		Bred rest finhyvlad sten med polerad framsida, försänkt förgylld text, liggande sten framför, dekor i form av bladverk och blommor samt kors på överstycket	Kyrkovärden C.G.Andersson 1863-1941 Hans maka Emma Mona f.d Neumann 1863-1941 Ebba 1902-1975 Annestorp Överstegården			
	93/2		Bred finhyvlad rest sten med svart polerad textplatta. Upphöjd förgylld text, dekor i form av sädesax och kors, fristående kolonner som bär upp överstycket, liggande sten framför	Godsägare Alex. Andersson 1877 -1943 och hans maka Natalia 1877 -1966 Brostorp Erik Andersson 1909-1998 Inga-Lisa 1917-2004			
	1/3		Hög smal obeliskliknande sten med polerad textplatta nertill med försänkt text, dekor i form av kors med bladverk	F.d fjärdingsmannen A.P Gustavsson 1839-1927 Hans maka Eva 1852-1924 Egåsen			
	2/3	1908	Hög rest obeliskliknande sten som har en avsmalning upptill, polerad framsida och upphöjd text, dekor i form av ett kors	A.J.Rylander 1821-1885 Dotter Ida Rylander 1856-1908	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	Ja

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	3/3		Liggande stor grovhyuggen grav med upphöjd text och dekor i form av ett kors	Kaptenen vid Kongl. Elfsborgs regemente Carl Mauritz Wästfeldt. 18/4 1813 - 18/10 1892 hans maka Sophia Helena Sjöcrona 2/5 1833 - 16/6 1911	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	10/3		Hög rest grovhyvlad obeliskliknande sten med polerad framsida, försänkt text, dekor i form av ett kors	Skomakaren Carl Litzell 22/2 1833 - 15/11 1902 och hans maka Anna Kristina 7/5 1833 - 25/8 1892 Joh. II 25-20			
	13/3		Hög rest grovhyvlad obeliskliknande sten med polerad framsida, upphöjd text, dekor i form av ett kors med slingrande bladverk	Lars Filip Larsson 1841-1901 Hans maka Sara Lisa 1842-1925 Rosered Text: saliga äro de döda som dö i herren	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	15/3		Grusgrav med stenram, bred rest sten med voluter på sidorna, dekor i form av ett kors Liggande platta framför	Gustaf Andersson 1851-1922 Karolina Andersson 1852-1927 Bjätllunda Asta Svensson 1928-2008 Upp: 4:13			
	19/3		Hög rest spetsig obeliskliknande sten på sockel med polerad framsida och upphöjd text, dekor i form av ett kors	Hemmansägare Carl Svensson Brogården 13/11 1831 -21/2 1916 Hans maka Hedvig Svensson 13/9 1838 13/7 1904 PS 260	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	20/3		Hiög rest obeliskliknande sten med polerad framsida och försänkt text	Johan Fredrik Andersson 6/11 1828 - 21/10 1881 Johanna Maria 31/12 1831 - 31/12 1893 Alma 12/5 1807 - 9/1 1894 PS. 23			
	31/3		Hiög rest grovhuggen sten med svart polerad framsida, försänkt text, dekor i form av en stjärna	Johannes Nilsson 16/10 1831 28/9 1913 Amanda Nilsson 31/5 1840 13/12 1932 Vång Nedre Liden Dottern Emelie Svea Björnberg			Ja
	32/3		Grått finhugget rest stenkors med upphöjd text	Johan Johansson 1838-1920 Anna Johansson 1889-1918 Ekarp	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	43/3		Medelhög rest sten med spetsiga hörn upptill, svart polerad framsida, försänkt förgylld text, dekor upptill i form av blomma med bladverk	Nämndemannen F.O Johansson 1852-1951 Hustrun Fredrika 1856-1919 Ester 1883-1887 Anna 1885-1885 Knappe			

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	45/3		Hög rest grovhuggen sten med oval polerad textplatta, polerad försänkt text, dekor i form av kannelyror ovanför och nedanför ovalen	Jan Petter Andersson 1849-1921 Kristina Andersson 1848-1931 Berggården			Ja
	48/3		Grå höghögrest på sockel, textplatta omgiven av pilstrar och överstycke, upphöjd text	Syskonen Andersson Från Lena Hejlesgården Augusta Kristina 1841-1915 Jan Filip 1844-1894 Johan Fredrik 1847-1920			
	50/3		Hög rest obeliskliknande sten med svart polerad framsida, försänkt förgylld text, dekor i form av oljelampa upptill och växtornamentik nertill	Johan Johansson 1839-1927 Hustrun Kristina 1845-1918 Dottern Alma 1881-1904 Dottern Elin 1878-1960 Bäckared			Ja
	53/3	1890	Grå medelhög finhuggen rest på sockel, textplatta omgiven av pilstrar och överstycke, upphöjd text	Från Lena Hejlesgården Anna Charlotta Jansdotter 1818-1890	Lavangripen	Rengörs med borste,såpa och mycket vatten	

Foto	Gravn/kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	54/3	1939	Medelhög rest sten med polerad framsida, försänkt text, dekor i form av oljelampa och polerade kolonner	Folkskolläraren Gustav Engberg 1836 - 1892 Hustrun Sara 1836 - 1902 Vården restes 1939 av barnen i U.S.A och f.d skolbarn			
	57/3		Hög rest grovhuggen sten Med oval fröghuggen textplatta, upphöjd	Fabrikör Herman Nylander	Lavangripen	Rengörs med borste:såpa och mycket vatten	
	60/3		Låg bred rest sten med svart polerad framsida, försänkt förgylld text, dekor i form av oljelampa med girlanger upptill	Soldaten G.A Thörnqvist Familjegrav	Lavangripen	Rengörs med borste:såpa och mycket vatten	
	6/4	1909	Halvhög rest sten med svart polerad textplatta, upphöjd text, dekor i form av facklor på var sida om textplatta samt ett kors och strålar på övre delen av stenen	Josefina Andersson 1869-1909	Lavangripen	Rengörs med borste:såpa och mycket vatten	
	21/4		Hög rest grovhuggen sten med polerad oval textplatta, försänkt text	Hemmansägare A.J Svensson 1835-1917 och hans hustru 1838-1912 Sv Ps.111	Lavangripen	Rengörs med borste:såpa och mycket vatten	

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åtg.anv
	33/4	1917	Hög rundad rest grovhuggen sten med polerad framsida, försänkt text och dekor i form av kors med bladverk	Hustrun Mathilda Augusta Alsing 1846-1917	Lavangripen	Rengörs med borste,såpa och mycket vatten	
	83/4		Medelhög rest fyrkantig sten,upphöjd text,dekor i form av ett kors	F.d soldaten Carl Svensson 1860-1920 Makan Vilhelmina 1864-1935 Svenstorp	Lavangripen	Rengörs med borste,såpa och mycket vatten	
	30/10	1909	Hög rest spetsig sten med polerad svart framsida, upphöjd polerad text och dekor i form av kors med palmblad	Svante Johansson Familjegrav Källeberg 1909			

Relevanta lagtexter

Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen m. m.

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304).

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,
3. för att reparera eller ändra det, eller

4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall

bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borgerlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersättningen mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite. I de fall som avses i första stycket får länsstyrelsen i stället hos kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne. Lag (1999:304).

Utdrag ur Förordning (1988:1188) om kulturminnen m. m.

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. hör bl. a. äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar.

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. med-delas av riksantikvarieämbetet.

Utdrag ur Begravningslag (1990:1144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med

- begravningsverksamhet: de olika åtgärder som har direkt samband med förvaltningen av allmänna begravningsplatser,
- församling: församling eller kyrklig samfällighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyrkan eller kommun som skall anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett visst geografiskt avgränsat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar,
- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,

- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306).

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m. m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas.

Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid.

Upplåtelse för alltid gäller bara så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelse inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelseiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

-- gravplatsen är väl vårdad,

-- upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och

-- gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelseiden går ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

Gravanordningar m. m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underättas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelseiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälpes vanvården inom ett år efter

det att han har delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

34 § Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen. Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt. Om det finns en minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och

god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap. Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Regeringen får i fråga om små mark- eller vattenområden som på grund av sina särskilda egenskaper är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda meddela föreskrifter om

1. att samtliga lätt igenkännbara områden av ett visst slag i landet eller i en del av landet ska utgöra biotopskyddsområden, och
2. att en myndighet eller kommun i det enskilda fallet får besluta att ett område ska utgöra ett biotopskyddsområde.

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Om det finns särskilda skäl, får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet. En fråga om dispens ska prövas av den myndighet som regeringen bestämmer, om dispensen avser ett område enligt första stycket 1, och i andra fall av den myndighet eller kommun som har bildat biotopskyddsområdet.

De åtgärder som behövs för att vårda ett biotopskyddsområde får vidtas av kommunen, om den har bildat området, och i fråga om andra områden av den myndighet som regeringen bestämmer. Innan en åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut som avses i första stycket 2 ska gälla omedelbart även om det överklagas. Lag (2009:1322).

Förordning (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken m.m.

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket 1 miljöbalken.

Länsstyrelsen prövar frågor om dispens enligt 7 kap. 11 § andra stycket miljöbalken som avser sådana biotopskyddsområden.

Länsstyrelsen får besluta om de åtgärder som behövs för att vårda områdena. Förordning (2009:1328).

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Allé

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden ska till övervägande del utgöras av vuxna träd.

4. Pilevall

Hamlade pilar i en rad som består av antingen

a) minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst

100 meter i en i övrigt öppen jordbruksmark eller invid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller

b) minst tre träd, om vallen är väl utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred.

Biotopen omfattar trädradens längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. Om vallen är bredare än trädkronornas projektion på marken, omfattar biotopen vallen i sin helhet.

6. Stenmur i jordbruksmark

En uppbyggnad av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion.

Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglag, rivningslag och marklag

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglag för att

9. anordna begravningsplatser, och

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1–9.

